

Μνήμων

Τόμ. 40 (2023)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Από την Αυστρία στις ΗΠΑ: Οι Έλληνες και τα άλλα έθνη στις εφημερίδες της νεολαίας (1859-1865) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΗΘΥΡΗΣ, Η αποικιακή δημόσια Διοίκηση τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της Indian Civil Service ● ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ, Οι αχρητογράφητοι άνθρωποι της Σμόρνης ● ΡΟΔΗΣ ΛΟΧΑΙΤΗΣ, Η «μακρά διάρκεια» των Μαρξολογικών ● ΠΟΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ, «Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσην τούτου». Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «σατραπίσκους» υπάλληλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης ● ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Απόπειρα προσέγγισης μιας ιστορικής τομής: Πόλεμος και Κατοχή στα μηχανουργεία του Πειραιά ● ΡΑΥΜΟΝΑΟΣ ΑΛΒΑΝΟΣ, Η επικοινωνία του Πολέμου και ο πόλεμος της επικοινωνίας. Ο πολιτικός λόγος των δύο αντιπάλων του ελληνικού Εμφυλίου μέσα από τον Τύπο

50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΜΝΕ: ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Βαγγέλης Καραμυνολάκης, Έφη Αβδελά, Αντώνης Λιάκος, Αλέξης Πολίτης, Σοφία Ματθαίου, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλίδης, Πόπη Πολέμη, Χρήστος Τριανταφύλλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σάκης Δημητριάδης, Ηλίας Κολοβός, Ελένη Κυριακίδη, Χρήστος Λούκος, Ιωάννα Πετροπούλου, Βάσω Σειργιάνου, Μάριος Δημητριάδης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ελευθερία Ζέη, Νικόλαος Πάσης, Βαγγέλης Σαράφης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης, Χρήστος Λούκος, Όλγα Κατσαράδη-Hering, Κατερίνα Δέδε, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Ανελίας Καπουράνης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

40

ΑΘΗΝΑ 2023

Απόπειρα προσέγγισης μιας ιστορικής τομής

ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ

doi: [10.12681/mnimon.39708](https://doi.org/10.12681/mnimon.39708)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΡΕΜΜΥΔΑ Ε. (2025). Απόπειρα προσέγγισης μιας ιστορικής τομής: Πόλεμος και Κατοχή στα μηχανουργεία του Πειραιά. *Μνήμων*, 40, 119–140. <https://doi.org/10.12681/mnimon.39708>

ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΤΟΜΗΣ: ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΑ ΜΗΧΑΝΟΥΡΓΕΙΑ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

Με την ανατροπή κάθε σταθεράς στην οικονομία, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Κατοχή αποτέλεσαν βαθιά τομή και για τις ελληνικές επιχειρήσεις.¹ Ειδικότερα τα μηχανουργεία του Πειραιά, επιχειρήσεις μικρότερες ή μεγαλύτερες που συγκροτούσαν προς τα τέλη του Μεσοπολέμου κλάδο ενιαίο και ανθηρό, καταστράφηκαν τα περισσότερα ολοσχερώς κατά τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς και κυριολεκτικά ξαναγεννήθηκαν μέσα από τις στάχτες τους χάρη στα δάνεια της αμερικανικής βοήθειας, που άρχισαν να εισρέουν προς τα τέλη του Εμφυλίου.

Ως χώρος κατεξοχήν ανδρικός, ως χώρος διάχυσης μιας τεχνογνωσίας χρήσιμης στην ειρήνη αλλά απαραίτητης και στον πόλεμο,² τα μηχανουργεία του Πειραιά βρέθηκαν κατά τη διάρκεια ολόκληρης της πο-

1. Σχετικά με τη διάλυση της ελληνικής οικονομίας στην Κατοχή, βλ. Μ. Χαράλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 66-75. Αναλυτικότερη προσέγγιση των εξελίξεων της κατοχικής περιόδου ανά τομέα της οικονομίας, βλ. στη διδακτορική διατριβή του Βασίλη Μανουσάκη, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, 1940-1944*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2014.

2. Ενδιαφέρον παράδειγμα της διττής σχέσης του κλάδου των μηχανοκατασκευών με τις δύο επιμέρους αγορές, βιομηχανία και στρατό, οι οποίες απορροφούσαν κατά περίπτωση τα παραγόμενα προϊόντα, αποτελεί η ιστορία της κατεξοχήν προμηθεύτριας του ελληνικού στρατού ΠΥΡΚΑΛ. Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο 1993, σ. 154-165 για την περίοδο του Μεσοπολέμου και Β. Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική*, ό.π., σ. 543-609 για τα χρόνια της Κατοχής. Το φαινόμενο ήταν ασφαλώς διεθνές. Ως προς τα όσα συνέβησαν στην πρωτοπόρο του κλάδου Αγγλία, βλ. R. Floud, *The British Machine-Tool Industry, 1850-1914*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1976.

λεμικής περιόδου στην καρδιά των εξελίξεων και υπήρξαν μικρογραφία ολόκληρης της τοπικής κοινωνίας. Η σύντομη αναδρομή που επιχειρείται εδώ, βασίζεται στην επεξεργασία πρωτογενών πηγών και φέρνει, παράλληλα, στο φως ένα άγνωστο έγγραφο που δημοσιεύεται αυτούσιο, ενταγμένο στο ιδιαίτερο ιστορικό του πλαίσιο.³ Στόχος είναι να περιγραφούν κομβικά γεγονότα και σημεία καμπής, να αναγνωριστούν οι τομές που οριοθετούν επιμέρους φάσεις, ως μια απόπειρα υπο-περιοδολόγησης της κατοχικής περιόδου: η διαδικασία έχει τη σημασία της, μεταξύ άλλων, και για την προσέγγιση των όρων και των προϋποθέσεων της μετάβασης του κλάδου προς τη νέα, μεταπολεμική εποχή.⁴

Παραμονές του Πολέμου, η πιο ακμαία ίσως από τις επιχειρήσεις αυτές, το μηχανουργείο Κούππα, είχε εξελιχθεί σε μια σύγχρονη ανώνυμη εταιρεία με ειδικευση στην κατασκευή ατμολεβήτων.⁵ Η εταιρεία αυτή, βασικός προμηθευτής της εγχώριας βιομηχανίας, συμμετείχε, παράλληλα, σε διαγωνισμούς της Υπηρεσίας Κρατικών Προμηθειών για απολυμαντικούς κλιβάνους και λέβητες που προορίζονταν για τον στρατό και τα νοσοκομεία, καθώς η Ελλάδα συμπαρασυρόταν σταδιακά από την παγκόσμια εξοπλιστική φρενίτιδα που ενίσχυε και διεύρυνε τις επι-

3. Βασική πηγή για την έρευνα αυτή αποτέλεσε το αρχείο του μηχανουργείου Κούππα και συγκεκριμένα το τμήμα του που φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ένα άλλο, μεγαλύτερο τμήμα, με αποκλειστικά μεταπολεμικό υλικό, φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο της ΔΕΗ). Αναλυτικά, αποδελτιώθηκαν τέσσερις τόμοι αντιγράφων επιστολών (αντίγραφα εξερχόμενης αλληλογραφίας) και το αντίστοιχο χρονολογικά τμήμα της σειράς «Βιβλίων Παραγγελιών», τα βιβλία «Γενικών Εξόδων» και «Συσσιτίου», τα «Βιβλία Τεχνικών Φύλλων» για επισκευές σε ατμόπλοια και διάσπαρτα άλλα έγγραφα, όλα της ίδιας περιόδου. Ιδιαίτερα χρήσιμα αποδείχτηκαν τα Πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων της εταιρείας, τα οποία προέρχονται από άλλη πηγή, από το ιδιωτικό αρχείο του κ. Αχιλλέα Μητσού, απόγονου της οικογένειας Κούππα, που είχε την ευγενή καλοσύνη να το θέσει στη διάθεσή μου. Τέλος, ο φάκ. 12^Α του αρχείου του Ειδικού Δικαστηρίου Δωσιλόγων Πειραιά (επίσης στα ΓΑΚ) ρίχνει φως στα όσα εκτυλίχθηκαν στο εργοστάσιο Σταυριανού προς τα τέλη της Κατοχής.

4. Σχετικά με το ζήτημα της εσωτερικής περιοδολόγησης της κατοχικής περιόδου, βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Η περίοδος της κρίσιμης καμπής (1942-1943). Μια μαρτυρία για την μεταβολή των συνθηκών στην κατεχόμενη Ελλάδα», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 133-149· βλ. επίσης Χρ. Χατζηιωσήφ, Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ2, *Β' Παγκόσμιος πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.

5. Για την ιστορία του μηχανουργείου Κούππα, βλ. Ε. Κρεμμυδά, *Μια ιστορία για τα ελληνικά μηχανήματα του Μηχανουργείου Κούππα (1882-1940)*, Αθήνα, Gutenberg, 2015.

μέρους εθνικές αγορές μηχανοκατασκευών. Στους διαγωνισμούς αυτούς το μηχανουργείο Κούππα εμφάνιζε ένα σημαντικό πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών του: μεταξύ τεχνικών προδιαγραφών, εγγυήσεων και άλλων εγγράφων, ο δικός του φάκελος προσφοράς περιλάμβανε και τον μακροσκελή κατάλογο των ατμολεβήτων που είχαν ήδη κατασκευαστεί στο εργοστάσιο κατά τα προηγούμενα δέκα χρόνια. Εκεί συνοψιζόταν η κατασκευαστική εμπειρία μιας επιχείρησης που είχε ήδη ταυτίσει το όνομά της στην αγορά με το συγκεκριμένο προϊόν, ένα προϊόν τεχνολογίας αιχμής με τους τότε όρους. Μόνον κατά τη διάρκεια του έτους 1939, είχε κατασκευάσει 39 ατμολέβητες, ενώ, παράλληλα, κατασκεύαζε ευρεία γκάμα και άλλων μηχανημάτων, εξαρτημάτων και προϊόντων χυτηρίου.⁶

Την ίδια χρονιά, ωστόσο, με το ξέσπασμα του Πολέμου στην Ευρώπη, ξεκίνησαν και τα προβλήματα για την ελληνική παραγωγή μηχανοκατασκευών. Τα ελληνικά μηχανουργεία λειτουργούσαν ανέκαθεν σε στενό κλοιό εξάρτησης από τις ξένες αγορές, απ' όπου προμηθεύονταν τις βασικές τους πρώτες ύλες (χυτοσίδηρο, κωκ), αλλά και ποικίλα άλλα έτοιμα υλικά, εξαρτήματα ή και όργανα. Τα προβλήματα των ξένων αγορών είχαν αντίκτυπο και στην παραγωγή των ελληνικών μηχανημάτων, επηρεάζοντας, μεταξύ άλλων, και την τελική τιμή των προϊόντων. Στις επιστολές του προς τους πελάτες, ο διευθυντής της εταιρείας απέδιδε τις αλλεπάλληλες ανατιμήσεις στην προηγηθείσα αύξηση της τιμής του χυτοσιδήρου διεθνώς. («Ο πόλεμος», έγραφε αλλού, «ήλλαξε σημαντικώς τας συνθήκας της εργασίας».)⁷ Και οι συνθήκες αυτές αφορούσαν όλων των ειδών τις προμήθειες. Από τις συνεχείς εκκλήσεις της επιχείρησης προς το Υπουργείο Σιδηροδρόμων, πληροφορούμαστε και για την έλλειψη βενζίνης: τα παρεχόμενα με δελτίο 15 γαλόνια ανά μήνα δεν επαρκούσαν για τις μετακινήσεις του εταιρικού φορτηγού.⁸

Σταδιακά, η στενότητα υλικών παγιωνόταν και γενικευόταν, κυρίως λόγω της αδυναμίας διεκπεραίωσης των διεθνών θαλάσσιων μεταφορών. Το τμήμα λεβητοποιίας χρησιμοποιούσε ως βασική πρώτη ύλη χαλυβδολαμαρίνες τύπου Siemens-Martin, πιστοποιημένες από τον αμερικανικό οίκο Bethlehem. Η μεγάλη παραγγελία του 1939 δεν έφτασε ποτέ στον Πειραιά. «Τα εργοστάσιά μας ευρίσκονται εις λίαν δύσκολον θέσιν, διότι

6. Αναλυτικά στοιχεία για την παραγωγή ατμολεβήτων βλ. στο Βιβλίο Παραγωγών Ατμολεβήτων 1892-1973 (ΓΑΚ, Αρχείο Κούππα, φάκ. 100).

7. ΓΑΚ, Αρχείο Κούππα, Βιβλίο Αντιγραφής Επιστολών 1939-1940, φάκ. 328, επιστολή προς την εταιρεία *Ελαιουργία της Ελλάδος Α.Ε.*, 23 Αυγούστου 1940.

8. Στο ίδιο, επιστολή προς τον υπουργό Σιδηροδρόμων, 15 Ιουλίου 1940 (αίτημα για 50 επιπλέον γαλόνια βενζίνης).

τα εμπορεύματα ταύτα επληρώθησαν ολοσχερώς κατά την φόρτωσιν καθώς και ο ναύλος των μέχρι Πειραιώς και η ασφάλεια πολέμου. Έκτοτε τα εμπορεύματα εξακολουθούν να ευρίσκονται εις τας Γενικάς Αποθήκας Νέας Υόρκης, επιβαρυνόμενα κατά μήνα με το 7% της αξίας των»,⁹ εξηγήσεν η διεύθυνση της εταιρείας. Σε άλλη επιστολή, που περιλάμβανε προσφορά προς πελάτη, σημειώνει: «Η τιμή μας αυτή είναι άνευ υποχρεώσεως διότι εξαρτάται από την ύπαρξιν και τιμήν των ελασμάτων κατά την ημέραν της παραγγελίας σας».¹⁰ Και αλλού πάλι, καθώς ο κλοιός διαρκώς έσφιγγε: «Την εκτέλεσιν της προμηθείας ταύτης θεωρούμεν αδύνατον υπό τας παρούσας συγκοινωνιακάς συνθήκας με την Αμερικήν. Ως γνωστόν άπαντα τα ερχόμενα εις Πειραιά πλοία υποβάλλονται εις νηοψίας παρά των εμπολέμων και δεν είναι δυνατόν εις ουδένα να γνωρίζει προκαταβολικώς κατά πόσον έν ατμόπλοιον θα δυνηθεί να φθάση εις Πειραιά και με ποία εκ των εμπορευμάτων του».¹¹

Τις ελλείψεις σε πρώτες ύλες τα μηχανουργία τις αντιμετώπισαν αρχικά με συνεχείς κρούσεις προς τις αρμόδιες Αρχές: προς την Αγορανομία Πειραιώς, με αιτήσεις για χορήγηση λαμαρινών, και προς το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, με αιτήσεις για χορήγηση χυτοσιδήρου, για τον οποίο τους είχε ήδη χορηγηθεί άδεια αναλώσεως. Δεν είναι γνωστή σε εμάς η έκβαση των αιτημάτων αυτών, η συνέχεια όμως της αλληλογραφίας υποδεικνύει ότι οι πρώτες ύλες έφθαναν στο μηχανουργείο με το σταγονόμετρο, ίσως και καθόλου. Και τα χειρότερα δεν άργησαν να έρθουν, με τη μορφή της επίταξης των υλικών του εργοστασίου: στις 17 Ιουλίου του 1940, σε κοινή επιστολή του με το μηχανουργείο Ροντήρη (μαζί έδιναν και τις παραγγελίες λαμαρινών στην Αμερική), το μηχανουργείο Κούππα ενημέρωνε τον υπουργό Εργασίας για την επικείμενη επίταξη του χυτοσιδήρου που βρισκόταν στην κατοχή των δύο επιχειρήσεων. Σε περίπτωση αποστέρησής τους και από αυτές τις βασικές πρώτες ύλες, τα μηχανουργία θα αναγκάζονταν να διακόψουν τις εργασίες τους αφήνοντας άνεργους περί τους 750 υπαλλήλους και τεχνίτες τους, όπως υποστήριζαν οι εργοστασιάρχες. Παράλληλα, με επιστολή προς το αρμόδιο για τις επιτάξεις Υφυπουργείο Αγορανομίας, ανέφεραν επωνύμως εμπόρους και χυτήρια του Πειραιά που ήταν «κάτοχοι χυτοσιδήρου εις ποσότητας δυναμένας να επαρκέσωσι πλήρως εις τας ανάγκας Υμών»,¹² όπως έλεγαν.

9. Στο ίδιο, επιστολή προς *Ι. Κοντέλλη και Σια*, 8 Οκτωβρίου 1940.

10. Στο ίδιο, επιστολή προς Ιωάννη Φουρλή (εργοστάσιο ΕΜΠΦΚΑ), 21 Σεπτεμβρίου 1940.

11. Στο ίδιο, επιστολή προς *Ι. Κοντέλλη και Σια*, 26 Σεπτεμβρίου 1940.

12. Στο ίδιο, επιστολή προς τον υφυπουργό Αγορανομίας, 5 Αυγούστου 1940.

Η θέση ήταν σαφής: «εφόσον εκτελούμε κρατικές παραγγελίες, θα έπρεπε να μας χορηγείτε από τις επιταγμένες πρώτες ύλες, και όχι να μας τις παίρνετε». Η μάχη των κατασχέσεων είχε ήδη αρχίσει.

Σε αυτήν την ασφυκτική κατάσταση βρήκε τα μηχανουργεία η 28η Οκτωβρίου του 1940. Με την είσοδο της Ελλάδας στον Πόλεμο, ήρθε και το δεύτερο κύμα των επιτάξεων και όχι μόνο των υλικών τους πια, αλλά ολόκληρων των επιχειρήσεων μαζί με το προσωπικό τους. Στις 7 Νοεμβρίου, έφτασε στα μηχανουργεία του Πειραιά έγγραφη απόφαση του Επιτελείου Ναυτικού για επιστράτευση όλων των υπαλλήλων, εργατών, εργατοτεχνιτών και διευθυντών, κοντολογίς όλου του προσωπικού που βρισκόταν εν υπηρεσία στις 28 Οκτωβρίου. Ως ημερομηνία έναρξης της επιστράτευσης το έγγραφο όριζε την επομένη της σύνταξης του (δηλαδή την 8η Νοεμβρίου). Ακολούθησε χάος, καθώς αρκετοί εργαζόμενοι είχαν ήδη φύγει στα όπλα, ενώ και των υπολοίπων τα πιστοποιητικά επιτάξεως δεν εκδίδονταν έγκαιρα, ώστε να μπορέσουν να παραμείνουν στα εργοστάσια.¹³ Τα μηχανουργεία άδειασαν. Στα τέλη Νοεμβρίου, στο μηχανουργείο Κούππα είχαν απομείνει μόλις 110 εργατοτεχνίτες. Οι απώλειες, εκτός από την προφανή ποσοτική, είχαν και ποιοτική διάσταση, καθώς ορισμένοι ειδικευμένοι τεχνίτες άφηναν πίσω τους κενά δυσαναπλήρωτα. Στις περιπτώσεις αυτές η διεύθυνση του εργοστασίου δεν δίστασε να επιδοθεί σε πραγματικό κυνήγι τεχνιτών, καθώς τα πιστοποιητικά επιτάξεως ορισμένων έφταναν εκ των υστέρων και οι άνθρωποι αυτοί έπρεπε να εντοπιστούν και να ενημερωθούν ότι μπορούσαν να επιστρέψουν στις θέσεις τους. Άλλοι στρατεύσιμοι, πάλι, είχαν λάβει απλή αναστολή προσέλευσης στα όπλα και με τη λήξη της αναστολής έμεναν μετέωροι και δεν ήξεραν τι να κάνουν, αφού δεν είχαν στα χέρια τους πιστοποιητικά επιστράτευσης.

Κατά την περίοδο αυτής της πρώτης ελληνικής επιστράτευσης των μηχανουργείων, το αποδεκατισμένο από προσωπικό μηχανουργείο Κούππα συνέχισε να λαμβάνει παραγγελίες διαφόρων Υπουργείων για απολυμαντικούς κλιβάνους και λέβητες, εκτελώντας παράλληλα και ποικίλες άλλες, έκτακτες εργασίες όπως η κατασκευή μεταλλικών κουφωμάτων για καταφύγια, ακόμη και ολόκληρων παρατηρητηρίων από τσιμέντο. Ουδέποτε στο παρελθόν είχε αναλάβει κατασκευές από οπλισμένο σκυρόδεμα. Παράλληλα, συνέχισε να εκτελεί κάποιες λιγιστές παραγγελίες ιδιωτών και ποικίλες επισκευές: ιδιαίτερη ζήτηση είχαν οι μετασκευές

13. Στο ίδιο, φάκ. 184, φάκελος αλληλογραφίας με το Υπουργείο Ναυτικών και τη Διεύθυνση Στρατολογίας του Υπουργείου Στρατιωτικών για θέματα στρατολογίας των εργαζομένων, 1937-1941.

ατμολεβήτων, ώστε να καίνε λιγνίτη αντί για πετρέλαιο.¹⁴ Σταδιακά, το μηχανουργείο Κούππα αναλάμβανε όλο και περισσότερες εργασίες ως υπεργολάβος του επίσης επιταγμένου γειτονικού του μηχανουργείου Ροντήρη, όπου ετοιμαζόταν και το κοινό για όλους τους εργαζόμενους συσσίτιο. Στην άτυπη αυτή «αδελφοποίηση» των δύο μηχανουργείων, ρόλο-κλειδί είχε πιθανώς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, ο μηχανικός Κίμων Ελευθεριάδης, κατά καιρούς διευθυντής και διευθύνων σύμβουλος και στις δύο εταιρείες. Τις διαρκώς εντεινόμενες ελλείψεις σε πρώτες ύλες, τα δύο μηχανουργεία συνέχισαν να τις αντιμετωπίζουν από κοινού με αλληπάλληλες κρούσεις στις αρμόδιες Αρχές ζητώντας τη διάθεση ποσοτήτων από τα εκάστοτε επιταγμένα υλικά.

Στο ίδιο πλαίσιο κύλησε και το έτος 1941. Με την πάροδο των μηνών, ωστόσο, οι ελλείψεις σε προσωπικό, οι συνεχείς επιτάξεις πρώτων υλών και η μη αποπληρωμή των μεγάλων κρατικών παραγγελιών συνέθεταν ένα πλαίσιο λειτουργίας όλο και πιο ασφυκτικό για τα μηχανουργεία. Οι επιταγμένες επιχειρήσεις πρακτικά δεν ήταν βιώσιμες. Στο μηχανουργείο Κούππα το αδιέξοδο έφερε τη ρήξη μεταξύ των δύο βασικών ιθυνόντων, του πρόεδρου του Διοικητικού Συμβουλίου Στυλιανού Κούππα και του, διορισμένου από τον ίδιο, διευθυντή Κ. Ελευθεριάδη. Στο επίκεντρο της διένεξης βρισκόταν η στάση απέναντι στον Γερμανό κατακτητή. Την τελική απόφαση την μαθαίνουμε από την πρώτη επιστολή της εταιρείας στα γερμανικά. Η επιστολή αυτή, με ημερομηνία 23 Μαΐου 1941,¹⁵ απευθυνόταν προς τη Wehrmacht ενημερώνοντάς την για ύπαρξη έτοιμων ανταλλακτικών για «αντλίες βενζίνης επί σασί αυτοκινήτων Ford», που βρισκόνταν στο εργοστάσιο από παλαιότερη παραγγελία του ελληνικού Υπουργείου Αεροπορίας: η παραγγελία αυτή είχε αφήσει ανεξόφλητο υπόλοιπο 159.300 δραχμών. Με το σκεπτικό ότι τα εν λόγω οχήματα χρησιμοποιούνταν πλέον από τις γερμανικές Αρχές Κατοχής,¹⁶ η επιχείρηση αιτούνταν από αυτές την αποπληρωμή τους. Ακολούθησε, την ίδια μέρα, και μια δεύτερη επιστολή με απόπειρα πρόωθησης έτοιμων μηχανημάτων προς τους Γερμανούς: επρόκειτο αυτή

14. Στο ίδιο, φάκ. 130, Βιβλίο Παραγγελιών 1936-1940.

15. Στο ίδιο, φάκ. 334, Βιβλίο Αντιγραφής Επιστολών 1940-1942, επιστολή προς τη Wehrmacht, 23 Μαΐου 1941.

16. Άλλωστε, αμέσως μετά την εισβολή, οι Γερμανοί είχαν καταλάβει και το εργοστάσιο της Ford στην Αθήνα χρησιμοποιώντας το και αυτό ως συνεργείο επισκευών. Βλ. σχετικά Στ. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 127.

τη φορά για τρεις απολυμαντικούς κλιβάνους. Η δεύτερη αυτή επιστολή περιλάμβανε εκτενή παρουσίαση της επιχείρησης, που περιγραφόταν ως «rein arisch geführter Betrieb», διοικούμενη δηλαδή από «Αρίους», και συνάμα περιείχε μια πρόταση συνεργασίας: η επιχείρηση ήταν πρόθυμη να απορροφήσει μηχανικούς και απλούς τεχνίτες, κατ' επιλογήν των γερμανικών Αρχών, και να συνεχίσει να κατασκευάζει κλιβάνους και άλλες μηχανοκατασκευές για λογαριασμό τους. Τις δύο αυτές επιστολές υπέγραφε ο τότε διευθυντής της επιχείρησης Κ. Ελευθεριάδης.

Αυτή η πρώιμη πρόταση συνεργασίας προς τον κατακτητή δεν φαίνεται να είχε κάποια συνέχεια. Εντός της επιχείρησης όμως, η δριμεία διένεξη γύρω από το ζήτημα συνεχίστηκε όλη την υπόλοιπη χρονιά. Ενώ λίγες μέρες μετά την υπογραφή των επιστολών (στη Συνέλευση των μετόχων της 28ης Μαΐου 1941)¹⁷ ο διευθυντής Κ. Ελευθεριάδης εξελέγη μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου και διευθύνων σύμβουλος της εταιρείας, στη συνέχεια οι σχέσεις του με τον Στυλιανό Κούππα φαίνεται να πήραν άλλη τροπή. Το γιατί, το μαθαίνουμε από τον ετήσιο απολογισμό της εταιρείας, που έχει καταγραφεί στα επόμενα Πρακτικά: «Από του Ιουλίου μέχρι τέλους Δεκεμβρίου, ότε ο κ. Ελευθεριάδης απεχώρησεν, η Διεύθυνσις της Εταιρίας όσον αφορά τας εργασίας από εντολών δοθεισών παρά των Γερμανικών Αρχών υπήρξεν τοιαύτη, ώστε δεν απέδωσεν το εργοστάσιον εκείνα τα οποία ηδύνατο και όφειλε να αποδώσει. Κατά την κρίσιν του κ. Στ. Κούππα οφείλεται τούτο εις την κακήν διεύθυνσιν του τέως Διευθύνοντος Συμβούλου, όστις διεχειρίσθη τα της Εταιρίας κατά τρόπον επιζήμιον δι' αυτήν».¹⁸ Η συνεργασία με τους Γερμανούς είχε αναδειχθεί σε μείζον θέμα επιβίωσης. Με την αποχώρηση του Κ. Ελευθεριάδη από το μηχανουργείο Κούππα, στα τέλη του 1941, «έσπασε» και ο συνδετικός κρίκος με το παρακείμενο μηχανουργείο Ροντήρη. Τότε σταμάτησε και το κοινό εργατικό συσσίτιο.¹⁹

Κυρίως όμως, η αποχώρηση του Κ. Ελευθεριάδη σήμανε την έναρξη της ιταλογερμανικής επίταξης.²⁰ Από τις 2 έως τις 12 Ιανουαρίου 1942, το μηχανουργείο δούλεψε μόνο για έναν πελάτη, το Commando Gruppo Navale Italiano, εκτελώντας επισκευές και μετατροπές σε ατμόπλοια. Η ιταλική

17. Ιδιωτικό αρχείο Α. Μητσού, Βιβλίο Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου της ΑΕ Αχιλλεύς Σ. Κούππας και Σια, 1939-1964.

18. Στο ίδιο, συνέλευση της 30ής Ιουνίου 1942 (χρήση 1941).

19. ΓΑΚ, Αρχείο Κούππα, φάκ. 259, Βιβλίο Συσσιτίου 1942.

20. Σχετικά με την επίταξη των ελληνικών εργοστασίων από τις κατοχικές δυνάμεις, βλ. Ν. Παπαναστασίου, Χ. Φλάισερ, «Το οργανωμένο χάος: Η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα», Χ. Χατζηιωσήφ, Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 108.

επίταξη πάντως αποδείχθηκε υπόθεση μόλις λίγων ημερών, καθώς σταδιακά επικράτησαν οι παραγγελίες της γερμανικής Bauaufsicht der Kriegsmarine.²¹ Κατά την –κατά πολύ μακρότερη– περίοδο της γερμανικής επίταξης που ακολούθησε, το εργοστάσιο λειτουργούσε υπό καθεστώς πολλαπλής εξάρτησης, καθώς οι γερμανικές Αρχές έλεγχαν πλήρως την προμήθεια όλων των πρώτων υλών (ξυλεία, καρφιά, κασσίτερος, χαλυβδολαμαρίνες, καθώς και όλα τα υλικά και τα τρόφιμα για την παρασκευή του εργατικού συσσιτίου, που έφταναν στο εργοστάσιο μετά από αίτηση στις γερμανικές Αρχές) και επιπλέον επιβλήθηκαν ως αποκλειστικός πελάτης του μηχανουργείου απαγορεύοντας την ανάληψη κάθε άλλης, ιδιωτικής ή δημόσιας, παραγγελίας. Κάθε πρακτικό ζήτημα που ανέκυπτε λόγω του Πολέμου –και ήταν πολλά αυτά– επιλυόταν μόνο με την έκδοση του σχετικού πιστοποιητικού της Wehrmacht, που έφερε πάντα μνεία: «Η επιχείρηση εκτελεί εργασίες για το γερμανικό Πολεμικό Ναυτικό». Με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόταν και η απαλλαγή από τον περιορισμό στην κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος, που ίσχυε για όλες τις επιχειρήσεις.²² Τα πιστοποιητικά αυτά ήταν αναγκαία για τη συνέχιση των εργασιών του μηχανουργείου και η διεύθυνση του εργοστασίου αιτούσαν την έκδοσή τους και για τα συνεργαζόμενα με αυτήν εργοστάσια, όπως για παράδειγμα για το ξυλουργείο Σαντουριάν, που επεξεργαζόταν την ξυλεία που προοριζόταν για επισκευές σε γερμανικά καράβια.

Μόνο με την Εθνική Τράπεζα συναλλασσόταν απευθείας η εταιρεία και η συναλλαγή αυτή περιοριζόταν στην κάλυψη των αναγκών της σε μετρητά.²³ Η ολοκληρωτική έλλειψη ρευστότητας, μαζί με τις δραματικές ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης, είχαν πλέον διαμορφώσει το γνωστό μας κατοχικό σκηνικό.²⁴ Ανά τακτά διαστήματα, το μηχανουργείο απευθυνόταν στο κατάστημα του Πειραιά και εξέδιδε επιταγή «επί προσωπική ασφαλεία», αιτούμενο τη χορήγηση των αντίστοιχων –ιλιγγιωδώς πληθωριστικών– ποσών, προκειμένου να καλύψει τρέχουσες μικροαγορές τοις μετρητοίς (είδη κιγκαλερίας, αναλώσιμα γραφείου, εξαρτήματα) και κυρίως τη δεκαπενθήμερη πληρωμή του προσωπικού του, όλο και πιο πολυάριθμο κατά τη διάρκεια της γερμανικής επίταξης. Σύμφωνα με τα διαδοχικά αι-

21. Υπηρεσία επόπτευσης των κατασκευών του γερμανικού Πολεμικού Ναυτικού.

22. ΓΑΚ, Αρχείο Κούππα, φάκ. 334, Βιβλίο Αντιγραφής Επιστολών 1940-1942, επιστολή προς την Bauaufsicht der Kriegsmarine, 21 Ιουλίου 1942 (αίτημα ανανέωσης της απαλλαγής, γραμμένο στα γερμανικά).

23. Στο ίδιο, φάκ. 541, αντίγραφα εξερχόμενης αλληλογραφίας προς την επιταγμένη από τις γερμανικές Αρχές Εθνική Τράπεζα (στα γερμανικά), 1942-1943.

24. Στ. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά», ό.π.: Β. Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική*, ό.π., σ. 287-390.

τήματα για χορήγηση τροφίμων συσσιτίου, το προσωπικό του μηχανουργείου, 100 περίπου άτομα αρχικά, έφτασε τα 180 στις αρχές Φεβρουαρίου, τα 244 στα τέλη του ίδιου μήνα, τα 366 στα τέλη Μαρτίου και οι προσλήψεις συνεχίστηκαν με κορύφωμα το καλοκαίρι του 1942, όταν οι εργαζόμενοι ξεπέρασαν τους 450.²⁵ Αν και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το «παράφουσκωμα» των καταλόγων του προσωπικού αποτελούσε πάγια πρακτική των εργοστασιαρχών, προκειμένου να εξασφαλίζουν περισσότερα τρόφιμα, η αυξητική τάση δεν είναι συνολικά αμφισβητήσιμη, καθώς παρατηρείται, αντίστοιχα, και αύξηση των ομάδων που, συνιστώντας πολυμελή συνεργεία, κατέβαιναν εξοπλισμένες με ειδικές άδειες στο λιμάνι²⁶ και εκτελούσαν εκεί μετατροπές και επισκευές σε επιταγμένα από τους Γερμανούς πλοία.²⁷

Η επίταξη στο μηχανουργείο Κούππα έληξε νωρίς, τον Απρίλιο του 1943. Τη διεύθυνση του εργοστασίου ανέλαβε τότε ο Δημήτριος Μαλτσινιώτης, ένας από τους αδελφούς που είχαν ιδρύσει το Ελληνικό Καλυκοποιείο.²⁸ Αν και το αρχειακό υλικό στο σύνολό του υποδηλώνει την ολοκλήρωση ενός προαποφασισμένου κύκλου εργασιών από πλευράς Γερμανών, το κλειδί για την κατανόηση της πρώιμης αποχώρησής τους από το εργοστάσιο μας διαφύγει. Η χρονική σύμπτωση της άρσης της επίταξης με την κυβερνητική αλλαγή και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Ιωάννη Ράλλη μας παρέχει μία ένδειξη, που δεν ενισχύεται όμως από το διαθέσιμο υλικό.

Εκείνο που είναι βέβαιο, είναι πως την άρση της γερμανικής επίταξης ακολούθησε μια πραγματική χιονοστιβάδα απολύσεων. Το φαινόμενο, γενικευμένο, δεν αφορούσε μόνο το μηχανουργείο Κούππα αλλά και τις επιχειρήσεις που ήταν ακόμη επιταγμένες. Όλα δείχνουν πως, μετά τις μαζικές κινητοποιήσεις του Μαρτίου του 1943, τις διαδηλώσεις και τις απεργίες,²⁹

25. ΓΑΚ, Αρχείο Κούππα, φάκ. 334, Βιβλίο Αντιγραφής Επιστολών 1940-1942.

26. Σχετικά με τα «πάσα» των εργατών, βλ. Μ. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία*, ό.π., σ. 281 (όπου και αναφορά στην «αχρηστία» τους, σε περίπτωση μπλόκου). Τα πάσα εξασφάλιζαν ελευθερία κινήσεων, πολύτιμη για τους αντιστασιακούς εργάτες. Μαρτυρίες εργατών από το εργοστάσιο των Σταυριανών, για το οποίο γίνεται λόγος στη συνέχεια, κάνουν λόγο για παροχή πλαστών πάσο σε αντιστασιακούς από τον διευθυντή του εργοστασίου Σ. Βαρχανέκ.

27. Σχετικά με τις ναυπηγοεπισκευαστικές δραστηριότητες των επιταγμένων μηχανουργείων, βλ. Β. Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική*, ό.π., σ. 671-699.

28. ΓΑΚ, Αρχείο Κούππα, φάκ. 333, υπεύθυνη δήλωση Δ. Μαλτσινιώτη, 14 Απριλίου 1943.

29. Για τα γεγονότα της άνοιξης του 1943, βλ. Μ. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία*, ό.π., σ. 215-225.

οι διευθύνσεις των εργοστασίων προέβησαν σε εσωτερικές εκκαθαρίσεις. Βρίσκοντας πάτημα στο νέο δόγμα περί απαλοιφής του «κομμουνιστικού κινδύνου», φοβούμενοι πιθανώς και την επερχόμενη δράση των άρτι σχηματισθέντων Ταγμάτων Ασφαλείας,³⁰ οι επικεφαλής των μηχανουργείων εξαπέλυσαν γενική επίθεση ενάντια στους οργανωμένους αντιστασιακούς πυρήνες που δρούσαν μέσα στα εργοστάσιά τους· όλα αυτά, σε μια περίοδο που η απόλυση συνεπαγόταν για τους εργάτες αποστέρηση και από τα πλέον χρειώδη μέσα επιβίωσης, καθώς παράλληλα ο πληθωρισμός και η μαύρη αγορά οργιάζαν. Η όξυνση της κατάστασης προκάλεσε μαζική αντίδραση των εργατών. Στις 23 Αυγούστου, μια επιτροπή των εργαζομένων στον κλάδο μετάλλου απηύθυνε στους εργοστασιαρχές το ακόλουθο υπόμνημα, το κείμενο του οποίου παρατίθεται εδώ αυτούσιο διατηρώντας και την ορθογραφία του πρωτοτύπου.³¹

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Εν Πειραιεί τη 23^η Αυγούστου 1943

Προς την Ένωσιν Ελλήνων Σιδηροβιομηχάνων

Κύριοι,

Δνόμισι ετών αδιάκοπης εργασίας κάτω απ' τις χειρότερες συνθήκες μάς έχουν οδηγήσει στη μεγαλύτερη εξαθλίωση, που θέτει σε άμεσο κίνδυνο την ύπαρξί μας. Καθ' όλο αυτό το διάστημα αντιμετωπίσαμε την ζωή με το ξεπούλημα κάθε χρησίμου αντικειμένου που είχαμε αποκτήσει με την πολυετή προπολεμική εργασία μας διότι το ημερομίσθιό μας ουδέποτε ανταποκρίθηκε προς τις ανάγκες της ζωής μας. Ο υποσιτισμός, η γύμνια και η ξυπολησιά είναι καθεστώς για μας που είχαν σαν αποτέλεσμα να οδηγήσουν πολλούς εκ των συναδέλφων μας στο θάνατο, οι δε υπόλοιποι μαζί με την οικογένειά μας είμαστε στο στάδιο της φυματιώσεως.

Σε επανειλημμένες διαμαρτυρίες μας και στις προσπάθειές μας να καλλιεθεύσουμε τους όρους της ζωής μας αντί να σας εύρωμεν συμπαραστάτας της δυστυχίας μας, όπως θα έπρεπε να είσθε, αντιμετωπίσαμε την άρνησί σας δια την ικανοποίησιν των ελαχίστων

30. Για την «κατασταλτική ανασυγκρότηση του κράτους των Αθηνών» με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Ι. Ράλλη, βλ. Γ. Σκαλιδάκης, *Η ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Αθήνα, Ασίνη, 2014, σ. 150-156.

31. ΓΑΚ, Αρχείο Κούππα (ΑΒΕ 1804), φάκ. 167.

αιτημάτων μας. Επίσης έχετε ευθύνες δια την παράδοσι συναδέλφων μας στις αρχές κατοχής, διότι ετόλμησαν να ζητήσουν την καλλιτέρευση των όρων της ζωής των / Σταυριανός.³²

Η στάσις σας αυτή επροξένησε μεγάλες και ανεπανόρθωτες καταστροφές στην τάξι μας. Δηλαδή με ελαφράν την καρδίαν καταστρέψατε το πολυτιμότερον κεφάλαιον του έθνους μας, τις τάξεις των εργατών μετάλλου.

Δια τελευταίαν φοράν απευθυνόμεθα προς σας και σας ζητούμε να σταματήσετε το καταστρεπτικό σας έργο, να συνέλθετε, να αναλογισθήτε τις τεράστιες ευθύνες που φέρετε έναντι της τάξης των εργατών μετάλλου, και ολοκλήρου του έθνους που σήμερα διέρχεται τις πλέον κρίσιμες στιγμές της ιστορίας του, να πράξετε το καθήκον σας σαν Έλληνες που είσθε.

Με ημερομίσθια 6-7 χιλιάδων δραχ. / το ανώτερον / που αντιπροσωπεύουν μια οκά λαχανικά, μ' ένα συσσίτιο ελεεινό, / χειρότερο από συσσίτιο αιχμαλώτων / γυμνοί και ξυπόλητοι χωρίς κανένα άλλο πόρο ζωής, και με την προοπτική ότι θα μας εύρουν ακόμη χειρότερες συνθήκες / κατάστασις πολιορκίας, προοδευτική αύξησις του τιμαριθμού της ζωής, κλπ. / αντιμετωπίζουμε τον άμεσο αφανισμό ημών και των οικογενειών μας.

Με το δικαίωμα που έχουμε στη ζωή και τη θέληση να επιζήσουμε, ζητούμεν, την άμεσον και ακεραιάν ικανοποίησιν των κατωτέρω αιτημάτων μας.

1) Να καταβληθούν 5.000 δραχμές εις έκαστον εργάτην ως επίδομα πολιορκίας. [ηρκέσθησαν στα 90 ημερομίσθια της Συλλογικής Συμβάσεως].³³

2) Να χορηγηθεί αύξησις 200% επί των σημερινών ημερομισθίων [δηλαδή τα 100 αντί 180 θα δοθούν 300].

3) Να χορηγηθούν 3 οκάδες όσπρια, 2 οκάδες ζυμαρικά, 2 οκάδες λάδι, 1 οκά σαπούνι, 1 οκά κρέας κατ' άτομον μηνιαίως.

4) Το μεσημβρινόν συσσίτιον να παρασκευάζεται σύμφωνα με το διαιτολόγιον του Υπουργείου Εργασίας ήτοι 1 ημέρα 80 δράμια κρέας καθαρόν, 1 ημέρα ψάρι 80 δράμια, 1 ημέρα πατάτες 100 δράμια, 1 ημέρα όσπρια 40 δράμια, 1 ημέρα ζυμαρικά 40 δράμια, 1 ημέρα χόρτα 150

32. Στο πρωτότυπο: Σταυριανός· πρόκειται για λάθος δακτυλογράφησης. Στην υπόθεση αυτή θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια.

33. Τα τμήματα του κειμένου που τίθενται μέσα σε κάθετες αγκύλες με όρθια στοιχεία είναι πιθανώς μεταγενέστερες προσθήκες, σημειώσεις της Ένωσης Σιδηροβιομηχάνων στο αρχικό κείμενο του Υπομνήματος, όπου αποτυπώνονται τα όσα προφορικά είχαν συμφωνηθεί με την επιτροπή των εργατών.

δράμια, 1 ημέρα όσπρια 40 δράμια, 10 δράμια λάδι ή 20 για χόρτα, το δε βραδυνόν να καταβληθῆ εἰς χορήμα [βραδυνό 800 και 2.000 οικογενειακόν].

5) Την διαχείρισιν του συσσιτίου να την διαχειρίζεται Επιτροπή ἐξ εργατῶν, εκλεγομένων ἀπό το προσωπικόν του εργοστασίου.

6) Να χορηγηθούν φόρμες και ἀρβυλα [1 φόρμα και 1 ζεύγος ἀρβυλα].

7) Να παύσουν οι ἀπολύσεις.

8) Η εργασία να γίνῃ οκτάωρος, με Κυριακὴν ἀργίαν, να παύσουν οι υπερωρίες, να σταματήσουν οι εργολαβίες.

Ἐ εἰν δὲν ικανοποιήσετε τα ἀνωτέρω αιτήματά μας, εἴμεθα αποφασισμένοι να κατέλθωμεν εἰς ἀγῶνα, δια τα θύματα του ἀγῶνα αὐτοῦ θα φέρετε ἀκέραια την εὐθύνη.

Στην πίσω πλευρά του εγγράφου, ένα διαβιβαστικό της Ένωσης Ελλήνων Σιδηροβιομηχάνων με ημερομηνία 27 Αυγούστου 1943 (τέσσερις μέρες μετά τη σύνταξη του Υπομνήματος), κοινοποιεί στα μέλη το Υπόμνημα. Εκεί αναφέρεται ότι η Ένωση, έπειτα από συνάντηση με εκατονταμελή επιτροπή των εργατῶν, έκρινε πως η κατάσταση ήταν «εις το άκρον σοβαρά» και ζήτησε από τα μέλη της να μελετήσουν το Υπόμνημα και να απαντήσουν «εντός της αύριον» αν αποδέχονται τα αιτήματα και αν οι εργάτες τους δεσμεύονταν να αρκεστούν στη συλλογική σύμβαση (με τα 90 ημερομίσθια της αντιπρότασης των εργοστασιαρχών), παραιτούμενοι «των επιπλέον αιτημάτων του υπομνήματος». Η ηγεσία της Ένωσης είχε φροντίσει εξαρχής να περιορίσει το πεδίο των διαπραγματεύσεων στο ζήτημα της αποζημίωσης των πολυάριθμων απολυμένων τεχνιτών των μηχανουργείων. Να περιορίσει, ή και να μετατοπίσει. Διότι οι απολύσεις δεν ήταν το μόνο μείζον ζήτημα, και η ημερομηνία κατάθεσης του Υπομνήματος δεν ήταν μια τυχαία ημερομηνία. Την ημέρα εκείνη (23 Αυγούστου του 1943) εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς τέσσερις εργάτες του εργοστασίου των Σταυριανών, ο Παναγιώτης Λουρμπέας, ο Γιώργος Πολυμενάκος, ο Δημήτρης Γύπαρης και ο Γιώργος Ζαμπούνης.³⁴ Οι συνάδελφοί

34. Σχετικά με τον Γιώργο Ζαμπούνη, βλ. *Η Αθήνα ελεύθερη. 14 ιστορίες αντίστασης*, Αθήνα 2018, σ. 32-33, όπου αναφέρεται ως ημερομηνία εκτέλεσης των τεσσάρων η 28η Αυγούστου 1943. Η ημερομηνία δεν συμφωνεί με τα διαθέσιμα στοιχεία της δικογραφίας (βλ. την επόμενη υποσημείωση). Εκεί, σε αχρονολόγητο απόκομμα εφημερίδας, καταγράφονται ως εκτελεσθέντες στις 23 Αυγούστου οι τέσσερις προαναφερθέντες, μεταξύ των οποίων και ο «Σαμπάνης Γεώργιος» (πρόκειται για προφανές λάθος αντιγραφής). Η 23η Αυγούστου επιβεβαιώνεται ως ημερομηνία της εκτέλεσης και από άλλα έγγραφα, όπως η ένορκη μαρτυρία του Αθ. Πολυμενάκου, αδελφού εκτελεσθέντος.

τους, που συνέταξαν το Υπόμνημα, δεν φαίνεται να γνώριζαν την τραγική σύμπτωση, οπωσδήποτε όμως γνώριζαν την εις θάνατον καταδίκη τους, που είχε προηγηθεί κατά 18 μέρες, ενώ είναι φανερό πως ευθύνες για την παράδοση των εργατών στη Γκεστάπο επιρρίπτονταν και στον εργοστασιάρχη Σταυριανό. Τι είχε όμως προηγηθεί; Τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στο εργοστάσιο Σταυριανού την περίοδο εκείνη αποκαλύπτονται μέσα από τις αντικρουόμενες αλλά διαφωτιστικές, μέσα στην πληθωρικότητά τους, μαρτυρίες της σχετικής δικογραφίας.³⁵

Ας μεταφερθούμε, λοιπόν, από τη γωνία Ασκληπιού και Μεθώνης, όπου βρισκονταν τα πρώτα, πετρόχτιστα, παλαιά ήδη κτήρια του μηχανουργείου Κούππα, στον όρμο του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι³⁶ και στην πολύ νεότερη *Ανώνυμη Μεταλλουργική Εταιρεία* των Αδελφών Σταυριανού, με λιγότερα από δέκα χρόνια λειτουργίας στο ενεργητικό της. Διαφορετικό το προφίλ των δύο επιχειρήσεων, διαφορετικό και εκείνο των δημιουργών τους: βιομήχανος δεύτερης γενιάς ο Στυλιανός Κούππας, φυσικός διάδοχος του ιδρυτή θείου του Αχιλλέα, είχε σπουδάσει στη Ζυρίχη και ως γερμανομαθής φαίνεται πως στη διάρκεια της γερμανικής επίταξης επιδίωξε σθεναρά να κρατηθεί στο τιμόνι της εταιρείας αναλαμβάνοντας ο ίδιος τις συναλλαγές με τη Wehrmacht. Οι δύο αδελφοί, Δήμος και Αλέκος Σταυριανός, ήταν διαφορετική περίπτωση: γεννημένοι στο Χρισσό Παρνασσίδος, είχαν έρθει, έφηβοι ακόμη, στον Πειραιά αναζητώντας πόρο ζωής και σταδιακά ανετίχθηκαν από μικροϋπάλληλοι σε αυτοδημιούργητους βιομηχάνους. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του πρωτότοκου αδελφού Δήμου Σταυριανού, το εργοστάσιό του, καρφοπεταλοποιείο αρχικά, ειδικεύτηκε από τη δεκαετία του 1930 στη διάλυση παλιών πλοίων και με το ξέσπασμα του Πολέμου εξοπλίστηκε με μία μεταχειρισμένη ηλεκτροκάμινο, στοχεύοντας στην παραγωγή σιδήρου σε χελώνες για την κάλυψη των πολεμικών αναγκών της Ελλάδας. «Ο κλίβανος είναι έτοιμος προς εκκίνηση, το δε εργοστάσιον κατάμεστον πρώτων υλών όταν εκρήγνυται ο Γερμανοϊταλικός

35. ΓΑΚ, Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Δωσιλόγων Πειραιά, φάκ. 12^Α, «Μήνυσις Θεοδώρου Λουρμπέα, Αθαν. Πολυμενάκου, Αγγέλου Γύπαρη, Μαρίας Ζαμπούνη κατά Δημητρίου Σταυριανού, Αλεξ. Σταυριανού, Στεφάνου Βαρχανέκ, Αντωνίου Μπούτου, Κωνστ. Νέρη και Νικολάου Σταυριανού, αρ. 252/1946».

36. Η τότε ταχυδρομική διεύθυνση, «τέρμα οδού Περάματος», φαίνεται ότι συμπίπτει με τη σημερινή απόληξη της Λεωφόρου Δημοκρατίας. Όμως, το λιμάνι ήταν τότε ακόμη αδιαμόρφωτο και ο αιγιαλός βρισκόταν πιο κοντά στο σημείο. Σύμφωνα με μαρτυρίες, στον όρμο μπροστά στο εργοστάσιο βρισκονταν παροπλισμένα πλοία που είχε αγοράσει η εταιρεία με σκοπό τη διάλυσή τους.

πόλεμος», αφηγείται ο Δ. Σταυριανός. «Αι δε αποθήκαι των Εργοστασίων περιελάμβανον πολλάς χιλιάδας τόννων εμπορεύματος, δύο δε εμπορικά σκάφη ήσαν έτοιμα προς διάλυσιν. Συλλιπάσματα και χυτοσίδηρος μόλις είχαν αφιχθή εκ Τουρκίας και Σερβίας προς λειτουργίαν της ηλεκτρικής υψικαμίνου». ³⁷ Την ίδια περίοδο, οι αδελφοί Σταυριανού προσέλαβαν ως αρμόδιο να επισκευάσει και να θέσει σε λειτουργία την ηλεκτροκάμινο τον Ούγγρο μηχανικό μεταλλουργίας Στέφανο Βαρχανέκ.

Με τη γερμανική εισβολή δεσμεύτηκαν αρχικά οι πρώτες ύλες του εργοστασίου και έπειτα, από τον Ιούνιο του '41, επιτάχτηκε ολόκληρη η επιχείρηση. Ως μόνος γερμανομαθής στο εργοστάσιο, ο Βαρχανέκ εξελίχθηκε σε βασικό συνομιλητή της Wehrmacht, για την οποία εργαζόταν πλέον αποκλειστικά η επιχείρηση που, θεωρητικά τουλάχιστον, είχε τη δυνατότητα παραγωγής σιδήρου – στην πράξη η ηλεκτροκάμινος δεν ήταν έτοιμη να λειτουργήσει.

Για τους 300 περίπου εργατοϋπαλλήλους του εργοστασίου η εταιρεία εξασφάλιζε τρόφιμα για την παρασκευή συσσιτίου από δύο γερμανικές υπηρεσίες (τη Baustoffamt και τη Luftwaffe) και συγχρόνως από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό –με ψευδή δήλωση ότι δεν ήταν επιταγμένη. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σ. Βαρχανέκ, ³⁸ αν και δηλώνονταν 50% περίπου επιπλέον εργαζόμενοι, ώστε να διασφαλίζεται η εισροή μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων, τα τρόφιμα έκαναν φτερά, με αποτέλεσμα τον θάνατο από πείνα πολλών εργατών, ορισμένων ακόμη και εν ώρα εργασίας. Εξίσου θολό ήταν το τοπίο στη διαχείριση των πρώτων υλών. Τον Σεπτέμβριο του 1942, μάλιστα, οι Γερμανοί κατέσχεσαν στα Ταμπούρια δύο καροφορτία με σιδηρόλαμες που ο μικρότερος αδελφός Αλέκος Σταυριανός, είχε προπωλήσει σε επιχειρηματία του Πειραιά. Ο Α. Σταυριανός συνελήφθη και παραπέμφθηκε με την κατηγορία της εξαγωγής και μεταπώλησης δεσμευμένου γερμανικού σιδήρου. Αφού παρέμεινε επί εβδομάδες προφυλακισμένος στα υπόγεια της οδού Κοραή, μετήχθη εντέλει στο Φρουραρχείο του Πειραιά, απ' όπου δεν άργησε να αφηθεί ελεύθερος με τη μεσολάβηση τρίτων.

Μετά τη σύλληψη του Α. Σταυριανού, οι γερμανικές Αρχές επέβαλαν στο εργοστάσιο δικό τους επιτηρητή, που λίγο αργότερα αποχώρησε αφήνοντας υπεύθυνο τον Σ. Βαρχανέκ ως διορισμένο από τη Wehrmacht γενικό διευθυντή από τη Wehrmacht. Μόλις ανέλαβε το εργοστάσιο, ο Βαρχανέκ έθεσε σε

37. ΓΑΚ, Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Δωσιλόγων Πειραιά, φάκ. 12^Α, «Υπόμνημα Δημ. Σταυριανού ενώπιον του κ. Ανακριτού», χ.χ.

38. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, «Απολογητικόν υπόμνημα Στεφάνου Βαρχανέκ», 13 Νοεμβρίου 1944.

εφαρμογή μια καινούργια, εντελώς άγνωστη έως τότε πολιτική: έκανε δεκτό το αίτημα των εργατών για έλεγχο του συσσιτίου, πραγματοποίησε νέες προσλήψεις και έδωσε αύξηση σε όλο το προσωπικό. Οι συνθήκες στο εργοστάσιο βελτιώνονταν και σταδιακά ο ίδιος εξελισσόταν σε ένα είδος ιδιότυπου εργατοπατέρα, που ήταν ταυτόχρονα και εκπρόσωπος του κατακτητή στο εργοστάσιο.³⁹ Όπως προκύπτει από πολλές μαρτυρίες, ο Βαρχανέκ εκμεταλλεύτηκε συστηματικά τη σχέση του με τους Ναζί, σώζοντας πολύ κόσμο στην Κατοχή, με κορυφαία ίσως την παρέμβασή του στο μπλόκο της Κοκκινιάς, από το οποίο κατάφερε να αποσπάσει περί τους 30 εργαζόμενους της επιχείρησης.⁴⁰

Μετά την απελευθέρωση του Α. Σταυριανού, οι δύο αδελφοί συγχάλεσαν έκτακτη Γενική Συνέλευση της εταιρείας και, σε μια απειρωσμένη προσπάθεια να ανακτήσουν τον έλεγχο του εργοστασίου, ζήτησαν από τον Βαρχανέκ να λογοδοτήσει («επί των τελευταίων προσλήψεων υπαλλήλων και εργατών ως και [επί της] αυξήσεως μισθών».⁴¹ Είναι φανερό πως δεν είχε κάποια επιτυχία αυτή η απόπειρά τους. Την ίδια περίοδο, παρά τις αυξανόμενες πιέσεις εκ μέρους των Γερμανών να τεθεί σε λειτουργία η ηλεκτροκάμιнос και να αρχίσει η παραγωγή σιδήρου, οι συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί μέσα στο εργοστάσιο ευνόησαν τη δράση ενός οργανωμένου πυρήνα Εαμιτών, που συστηματικά μεθόδευε προσκόμματα και καθυστερήσεις. Η ενίσχυση του ΕΑΜ, από την άνοιξη του 1943, είχε διευρύνει τη δράση του: από τις πρώτες διεκδικήσεις γύρω από θέματα επισιτισμού (στην περίπτωση αυτή γύρω από το συσσίτιο) προχώρησε σε τολμηρότερες ενέργειες προπαγάνδας (διανομή παράνομου Τύπου εντός του εργοστασίου) και σε οργανωμένες, τεχνικού τύπου επιχειρήσεις όπως το σαμποτάζ.

Στις 2 Ιουλίου του 1943, η Γκεστάπο έκανε έφοδο στο εργοστάσιο και, καλώντας ονόματα από λίστα, συνέλαβε δεκατέσσερις εργάτες.⁴² Η κα-

39. Δεν είναι πρωτόγνωρο το φαινόμενο. Βλ. τα όσα αναφέρει ο Μ. Χαραλαμπίδης σχετικά με τις «ιδιόρρυθμες σχέσεις» Ελλήνων εργατών και Γερμανών στρατιωτών (*Η εμπειρία*, ό.π., σ. 93 κ.εξ.).

40. Βλ. π.χ. την ένορκη κατάθεση του Βασ. Τσούμπελη, 20 Ιουνίου 1945: «Στο μπλόκο της Κοκκινιάς συνελήφθησαν περίπου 40 εργάτες και υπάλληλοι δικοί μας, εκ των οποίων και εγώ. Αμέσως τον ειδοποίησαν τηλεφωνικώς τον Βαρχανέκ, όστις με αυτοκίνητον έφθασε επί τόπου, ωμίλησε στον επικεφαλής Γερμανόν και κατόρθωσε και απελευθέρωσε περί τους 30 εξ ημών εκ των οποίων και εμέ».

41. ΓΑΚ, Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Δωσιλόγων Πειραιά, φάκ. 12^Α, αντίγραφο επιστολής του Δημ. Σταυριανού προς τον Πρόεδρο του ΔΣ της εταιρείας, 27 Νοεμβρίου 1942.

42. Τις επόμενες μέρες, έχοντας πιθανώς αποσπάσει με τα βασανιστήρια και άλλα ονόματα από τους συλληφθέντες, οι Γερμανοί επανήλθαν στο εργοστάσιο για συμπληρωματικές συλλήψεις, γεγονός που αποσιωπάται από τους μάρτυρες (μόνον ο Βαρχα-

τηγορία που τους απαγγέλθηκε δεν αφορούσε το σαμποτάζ του κλιβάνου, αλλά τη συμμετοχή σε κομμουνιστική οργάνωση και τη διανομή σχετικών εντύπων, που συνιστούσαν κακούργημα. Στη δίκη, που έγινε στις 5 Αυγούστου, οι τέσσερεις προαναφερθέντες εργάτες καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν, όπως είπαμε, στις 23 Αυγούστου. Αρκετοί ακόμη, αδιευκρίνιστο πόσοι, φυλακίστηκαν (εις Γερμανίαν) και παρέμειναν αγνοούμενοι.

Ακολουθήσε, δύο περίπου μήνες αργότερα, η εκτέλεση στον δρόμο ενός από τους συμμετέχοντες στις συγκεντρώσεις των Εαμιτών, που ουδέποτε συνελήφθη από τους Γερμανούς και θεωρήθηκε, προφανώς, καταδότης τους.⁴³ Η εκτέλεση αποδόθηκε στην ΟΠΛΑ.⁴⁴ Την ίδια περίοδο οι αδελφοί Σταυριανού, στους οποίους οι αντιστασιακές οργανώσεις επέρριπταν ευθύνες για την παράδοση των εργατών, αποσύρονταν από το εργοστάσιο «για λόγους υγείας», όπως ανέφερε ο Δ. Σταυριανός, είναι όμως σαφές πως επρόκειτο για μια άκρως φορτισμένη απομάκρυνση. Η οργή είχε ξεχειλίσει για τους δύο αδελφούς, όπου διατυμπάνιζαν πως ο Βαρχανέκ τους είχε πάρει το εργοστάσιο και το οδηγούσε κατευθείαν στον αφανισμό. Ως απάντηση, ο Βαρχανέκ υπέβαλε την παραίτησή του από το εργοστάσιο για λόγους ευθυξίας,⁴⁵

νέκ και ένας-δύο συλληφθέντες το αναφέρουν). Οι επιπλέον έφοδοι της Γκεστάπο στο εργοστάσιο επιβεβαιώνονται και από το γεγονός ότι, ενώ οι συλλήψεις της 2ας Ιουλίου 1943 καταγράφεται παντού ότι ήταν δεκατέσσερεις, συνολικά οι συλληφθέντες ήταν δεκαοκτώ: Παναγιώτης Λουρμπέας, Α. Νταούρος, Ματθαίος Πολίτης, Δημήτριος Λαμπράκης, Γεώργιος Μικρομάστορης, Δημήτριος Γύπαρης, Αν. Τζεμπελικός, Δ. Αθανασόπουλος, Αντώνιος Χειλέτης, Ευάγγελος Γκολές, Γεώργιος Ζαμπούνης, Π. Γρίβας, Γεώργιος Πολυμενάκος, Στ. Κοντοθιός, Ι. Μαγραπής, Ιωάννης Κοντονικολάκος, Ιωάννης Πώλος και Κωνσταντίνος Μόσχος. Οι λιγστοί που ελευθερώθηκαν άμεσα μετά τη σύλληψη, κίνησαν τις υποψίες των συντρόφων τους. Ο Γιάννης Πώλος, που αφέθηκε ελεύθερος μετά από δύο μέρες, υποστηρίζει πως «τον έσωσε» ο Βαρχανέκ. Ας σημειωθεί, ακόμη, πως οι καταδικασθέντες εις θάνατον ήταν συνολικά έξι, αλλά φαίνεται πως εκτελέστηκαν μόνο οι τέσσερεις. Για τον θανατοποινίτη Γιώργο Μικρομάστορη η μητέρα του καταθέτει πως με παρέμβαση του μητροπολίτη μετριάστηκε η ποινή του σε ισόβια δεσμά και μετέχθη στη Γερμανία. Η τύχη του έκτοτε αγνοούνταν. Για τον άλλο θανατοποινίτη, τον Δημήτρη Λαμπράκη, δεν προκύπτουν στοιχεία.

43. Για το ζήτημα του δωσιλογισμού, βλ. Ι. Μιχαηλίδης, Η. Νικολακόπουλος, Χ. Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006 και Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1994.

44. «Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα». Βλ. σχετικά Μ. Χαραλαμπιδής, *Η εμπειρία*, ό.π., σ. 300-307.

45. ΓΑΚ, Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Δωσιλόγων Πειραιά, φάκ. 12^Α: «Ως να μη ήρκουν τα εμπόδια των περιστάσεων άτινα συνήντησα μέχρι σήμερα», γράφει στο από 30.3.1944 έγγραφο παραίτησης, «αντελήβην ότι έπρεπε να αντιμετωπίσω

συγχρόνως όμως, με μια συμβολική κίνηση, συγκέντρωσε τους εργάτες κινητοποιώντας τους υπέρ του, εξασφαλίζοντας την υποστήριξή τους: «Το 1944, δεν ενθυμούμαι ποίον μήνα», καταθέτει ένας εργάτης, «ο Βαρχανέκ εκάλεσε το προσωπικόν και μας είπε ότι αναγκάζεται να υποβάλη παραίτησιν, διότι οι αδελφοί Σταυριανού τον συκοφαντούν και του επιβάλλουν να απολύση το προσωπικόν. Τότε δια βοής το προσωπικόν, περίπου 300 εργάται, επέμενε να παραμείνη, να μην παραιτηθή, διότι εν εναντία περιπτώσει θα εγκαταλείπαμε το εργοστάσιον και θα πεθαίναμε από την πείνα».⁴⁶

Ωστόσο, την ίδια ακριβώς περίοδο, ένα άλλο, πιο κρίσιμο ζήτημα, είχε επανέλθει στο προσκήνιο: η λειτουργία της ηλεκτροκαμίνου. Μετά από χρόνια κωλυσιεργίας, ο Βαρχανέκ φέρεται να έθεσε, υπό την ασφυκτική πλέον πίεση των γερμανικών Αρχών, τον κλίβανο σε δοκιμαστική λειτουργία. Η συστηματική παραγωγή σιδήρου ξεκίνησε, σύμφωνα με την μαρτυρία του ίδιου αργά, τον Ιούνιο του 1944.

Εκείνο το φθινόπωρο, με την απελευθέρωση του Πειραιά, στον όρμο του Κερατσινίου, μπροστά από το εργοστάσιο, αποβιβάστηκαν, στις 18 Οκτωβρίου, τα μέλη της πρώτης μεταπολεμικής κυβέρνησης της χώρας, με επικεφαλής τον Γεώργιο Παπανδρέου. Επωφελούμενος από τη νέα τάξη πραγμάτων, ο Α. Σταυριανός προετοίμασε και μέσα σε μία μόλις εβδομάδα κατέθεσε μήνυση εναντίον του Βαρχανέκ κατηγορώντας τον ως συνεργάτη των Γερμανών αλλά και δικό του καταδότη.⁴⁷ Λίγες μέρες αργότερα, ο Βαρχανέκ προσήλθε «αυθορμήτως» στον ανακριτή και αυτομάτως προφυλακίστηκε στις φυλακές Αβέρωφ, για να μεταχθεί στη συνέχεια από τους Άγγλους σε άλλη φυλακή, στην Αίγυπτο. Οι Σταυριανοί είχαν πάρει πίσω το εργοστάσιό τους.

Έχοντας θέσει εκτός μάχης τον Βαρχανέκ, οι δύο αδελφοί άρχισαν να «βάζουν σε τάξη» το εργοστάσιο. Μία από τις πρώτες τους ενέργειες ήταν η διακοπή της μισθοδοσίας του προσωπικού. Σε υπόμνημά της προς τον εισαγγελέα η επιτροπή των εργατών ανέφερε: «Είμεθα εις θέσιν να σας αναφέρωμεν ότι οι ανωτέρω βιομήχανοι έχουν θησαυρίσει κατά το διάστημα της Κατοχής συνεργαζόμενοι με τους Γερμανούς-Ιταλούς και ότι μας υπεσχέθησαν ότι θα πουλούσαν ορισμένα ακίνητα [ενν. για να μας απο-

και ενεργείας στρεφόμενας εναντίον μου και προερχομένας εξ αυτού τούτου του Συμβουλίου της Εταιρείας και συγκεκριμένως εκ του Προέδρου κ. Δημ. Σταυριανού και του συμπράκτοντος συμβούλου κ. Αλεξ. Σταυριανού, ότε μεν προπαγαυδίζονται εις βάρος μου ότε δε διασπείροντες φήμας μη εχούσας ουδεμίαν υπόστασιν».

46. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, ένορκη κατάθεση Βασιλείου Τσούμπελη, 20 Ιουνίου 1945.

47. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, «Μήνυσις Αλεξάνδρου Ν. Σταυριανού κατά Στεφάνου Βαρχανέκ», 25 Οκτωβρίου 1944.

πληρώσουν]. Σας αναφέρουμε επί πλέον, κύριε Εισαγγελέα, ότι με μεγάλη βία συγκατατούμε το προσωπικόν δια να μην προβή εις βαναυσότητας εναντίον των». ⁴⁸ Την ίδια περίοδο, οι συγγενείς των τεσσάρων εκτελεσθέντων εργατών μήνυσαν ενώπιον του νεοσύστατου Δικαστηρίου Δωσιλόγων του Πειραιά σύσσωμη την ηγεσία του εργοστασίου, έξι άτομα συνολικά, από τους αδελφούς Σταυριανούς και τον Βαρχανέκ, μέχρι και τον δικηγόρο της εταιρείας, Κ. Νέρη, ως καταδότες των εκτελεσθέντων εργατών και συνεργάτες των κατακτητών, που πλούτισαν στην Κατοχή «εις βάρος του ελληνικού λαού». ⁴⁹ Σύμφωνα με τους καταγγέλλοντες, τόσο οι Σταυριανοί όσο και ο Βαρχανέκ ήταν ενήμεροι και, σε πρώτη φάση, σύμφωνοι με το σαμποτάζ του κλιβάνου, στη συνέχεια όμως, βλέποντας πως είχαν χάσει τον έλεγχο της παραγωγής σιδήρου, «ελύσ[σ]αξαν που δεν παρήγαν ούτε για την μαύρη αγορά» και αποφάσισαν να τους καταδώσουν. Το έγγραφο, ωστόσο, παρουσίαζε δύο αδύνατα σημεία: αφενός εστίαζε στο ζήτημα του σαμποτάζ, ενώ, όπως κατέθεσε και ο δικηγόρος υπεράσπισης των εκτελεσθέντων, δεν είχε υπάρξει ποτέ τέτοια κατηγορία ⁵⁰ (η κατηγορία αφορούσε αποκλειστικά τη συμμετοχή σε κομμουνιστική οργάνωση)· αφετέρου, το κείμενο πράγματι ενέπλεκε στην υπόθεση, με τον ένα ή άλλο τρόπο, όλους τους μηνυόμενους (τους Σταυριανούς ως τυραννικούς εργοδότες, τον Βαρχανέκ ως αρνητή της διάσωσής τους, τον δικηγόρο Νέρη ως τον άνθρωπο που πρότεινε συμβιβασμό στις οικογένειες των εκτελεσθέντων), αλλά δεν τεκμηριώνει την εμπλοκή τους στην πράξη της κατάδοσης. Όσο για τις καταθέσεις των προτεινόμενων μαρτύρων κατηγορίας, αυτές περιείχαν μόνο εικασίες.

Από την πλευρά τους οι αδελφοί Σταυριανού εμφανίζονταν στα απολογητικά τους υπομνήματα να επικεντρώνονται σε άλλα, δικά τους ζητούμενα: μετά από μακροσκελή αναδρομή στα επιχειρηματικά τους πεπραγμένα, στρέφονταν εναντίον του Βαρχανέκ κατηγορώντας τον για βιομηχανική κατασκοπία, συνεργασία με τον εχθρό και δωσιλογισμό· κάπως πιο νη-

48. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, «Μήνυσις Εργοστασιακής Επιτροπής Εργοστασίου Δ. Α. Σταυριανού, προς τον κ. Εισαγγελέα του εν Πειραιεί Πλημμελειοδικείου», 17 Νοεμβρίου 1944.

49. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, «Μήνυσις Θεοδώρου Λουρμπέα, Αθαν. Πολυμενάκου, Αγγέλου Γύπαρη, Μαρίας Ζαμπούνη κατά Δημητρίου Σταυριανού, Αλεξ. Σταυριανού, Στεφάνου Βαρχανέκ, Αντωνίου Μπούτου, Κωνστ. Νέρη και Νικολάου Σταυριανού», χ.χ. Από τους μηνυόμενους οι Δ. Σταυριανός, Α. Μπούτος (προσωπάρχης και συγγενής των Σταυριανών), Κ. Νέρης (δικηγόρος της εταιρείας) και Ν. Σταυριανός (γιος του Δήμου) δεν συνελήφθησαν και μετά την απολογία τους αφέθηκαν ελεύθεροι.

50. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, ένορκη κατάθεση του δικηγόρου Χατζόπουλου, 23 Φεβρουαρίου 1945.

φάγια ο πρωτότοκος αδελφός Δήμος, με μένος ο Αλέκος, που υποστήριζε πως είχε συνεργαστεί με τον εκτελεσθέντα Εαμίτη Παναγιώτη Λουρμπέα στο σαμποτάζ του κλιβάνου, «αλλά ο Βαρχανέκ μας κατέδωσε εις τους Γερμανούς». Ο ισχυρισμός αυτοαναιρείται πάντως, όταν, προς το τέλος του υπομνήματός του, ο Α. Σταυριανός δείχνει ότι ασπαζόταν το τρέχον τότε δόγμα περί «κομμουνιστικού κινδύνου»: «Οι εργάτες ούτοι», λέει, «ουδένα Εθνικόν σκοπόν επεδίωκον [...] αλλά δια της διαδόσεως της εφημερίδος *Ριζοσπάστης*, των διαφόρων συσκέψεων εις κομμουνιστικούς πυρήνας, της διανομής εντύπων και εισπράξεων εισφορών προς ενίσχυσιν του κομμουνιστικού κινήματος κ.λπ. [...] προπαρεσκευάζοντο δια ταξικόν αγώνα. Εν τούτοις με όλας τας δυνατότητας άς μοι παρείχεν η θέσις μου μετά την αποφυλάκισίν μου υπό των Γερμανών, προσεπάθησα κρυφίως και εμφανώς να σώσω τούτους».⁵¹

Η μήνυση των συγγενών των εκτελεσθέντων περιείχε ωστόσο και μια δεύτερη κατηγορία, περί «πλουτισμού» μέσω συνεργασίας με τον εχθρό. Για το ζήτημα αυτό η προανάκριση συγκέντρωσε στοιχεία αδιάσειστα. Με την ψήφιση των νόμων «περί φορολογίας των επί Κατοχής πλουτισάντων», στην εταιρεία των αδελφών Σταυριανών είχαν διενεργηθεί από την αρμόδια Δ' Οικονομική Εφορεία Πειραιώς τρεις συνεχόμενοι έλεγχοι και είχαν συνταχθεί αντίστοιχες εκθέσεις.⁵² Από αυτές η πρώτη, που αφορούσε στο οικονομικό έτος 1943, διαπίστωνε πως «τινά των απαραίτητων βοηθητικών βιβλίων (πωλήσεως, αγορών πρώτων υλών υπό τρίτων) ελλείπουν», μαζί με τα συναφή δικαιολογητικά αγοράς πρώτων υλών και τροφίμων. Η δε ανάλυση της παραγωγής ανά τμήμα (λαμινουάρ, βιδοποιείο, τμήμα διάλυσης πλοίων – το χυτήριο όπως προαναφέρθηκε δεν λειτουργούσε τη χρονιά εκείνη) φανέρωνε πως η σχέση μεταξύ κατανάλωσης πρώτων υλών και παραγομένου προϊόντος ήταν «μη αφισταμένη της πραγματικότητας». Η ελλείπουσα ποσότητα πρώτων υλών υπολογιζόταν σε 10.914 χιλιόγραμμα «κατ' ελάχιστον», τα οποία κρινόταν «σφόδρα πιθανόν να διετέθησαν εις το εμπόριον». Συνάμα, η γενική εικόνα της εταιρείας χαρακτηριζόταν από αδιαφάνεια: για παράδειγμα, παρατηρούσαν οι ελεγκτές «μεταξύ των πελατών της εταιρείας φέρονται και οι κυριότεροι μέτοχοι Δ. και Α. Σταυριανός καθώς και οι συγγενείς τούτων». Τέλος, η έκθεση υπολόγιζε τα πραγματικά κέρδη του 1943

51. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, «Απολογητικό υπόμνημα Αλεξάνδρου Σταυριανού», 22 Φεβρουαρίου 1945.

52. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, τρία έγγραφα με εκθέσεις ελέγχου εκτάκτου φόρου κερδών, με ημερομηνίες 30 Ιουνίου 1944 (για το έτος 1942), Ιούνιος 1944 (για το έτος 1943) και 20 Ιουνίου 1944 (για το Α' τρίμηνο 1944), αντίστοιχα.

σε 1,5 δις δραχμές. Η επόμενη έκθεση, για το έτος 1942, κατέγραφε άλλα 3,2 δις, με μία επιπλέον διευκρίνιση: αυτός ο δεύτερος έλεγχος αφορούσε μόνον τις δραστηριότητες της εταιρείας και όχι τις ατομικές δραστηριότητες των δύο αδελφών, «αίτινες παρακολουθούνται υπό της Α' Οικονομικής Εφορείας Πειραιώς παρ' ης εγένετο σχετική εγγραφή διά ποσόν ακαθαρίστων εσόδων 15 δις». Όσο για την τρίτη και τελευταία έκθεση, η οποία αφορούσε το πρώτο τρίμηνο του 1944, αυτή προσέθεσε το νέο στοιχείο της καταγραφής «αθρόων αγορών ακινήτων» των δύο αδελφών «μετά των μελών των οικογενειών αυτών (σύζυγοι και τέκνα)» κατά το 1942: ακίνητα που η συνολική τους αξία ανερχόταν στα 108 εκατομμύρια δραχμές. Ακόμη και αν υποθέσουμε πως οι ελεγκτές παραφούσκωναν στους υπολογισμούς τους τα διαφυγόντα κέρδη για λόγους εισπρακτικούς, το αφήγημα των Σταυριανών περί οικονομικής καταστροφής τους την Κατοχή είχε καταρρεύσει.

Αντίστοιχη έρευνα της προανάκρισης για τον Σ. Βαρχανέκ έφερε στο φως την αγορά τριών ακινήτων μέσα στο 1942, συνολικής αξίας 4,3 εκ. δραχμών, και ακόμη ενός οικοπέδου οκτώ στρεμμάτων με αγροικία, αξίας 4,5 εκ. δραχμών, το 1943.⁵³ Τέλος, το 1943, ο Βαρχανέκ συμμετείχε μαζί με τη σύζυγό του Σοφία και τον λογιστή του εργοστασίου Γ. Τσετούλη στην ίδρυση ανώνυμης εταιρείας με την επωνυμία *Χαλυβουργία Αθηνών*.⁵⁴ Ήταν ένα από τα γεγονότα που είχαν εξαγριώσει εναντίον του τον Α. Σταυριανό.

Τον Φεβρουάριο του 1946, το συμβούλιο του Ειδικού Δικαστηρίου⁵⁵ αποφάνθηκε και για τις δύο μηνύσεις μαζί: σύμφωνα με τους εισηγητές, αφενός δεν μπορούσε να αποδειχθεί ότι ο Βαρχανέκ είχε καταδώσει τον Α. Σταυριανό, αφετέρου δεν είχε αποκαλυφθεί ποιος ήταν ο καταδότης των εργατών. Αντιθέτως, είχαν προκύψει πολλές και αντικρουόμενες καταθέσεις. Ο εισηγητής προέκρινε, σε μια προσωπική κρίση, τη –βολική ασφαλώς– υπόθεση πως καταδότης ήταν ο εκτελεσθείς από την ΟΠΛΑ πρώην σύντροφος των εργατών. Όσο για την κατηγορία της συνεργασίας με τον εχθρό, οι Σταυριανοί απαλλάχθηκαν, με την αιτιολογία πως δεν είχαν επιδιώξει την επίταξη του εργοστασίου τους, αλλά είχαν εξαναγκαστεί σε συνεργασία. Για τον αδιαμφισβήτητο πλουτισμό τους δεν υπήρξε

53. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, έγγραφο του Υποθηκοφυλακείου Αθηνών προς το Ειδικό Δικαστήριο Πειραιώς, 17 Ιουλίου 1945.

54. Κύριος μέτοχος ήταν ο Άγγελος Π. Σταματόπουλος (βλ. σχετικά Β. Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική*, ό.π., σ. 315).

55. ΓΑΚ, Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Δωσιλόγων Πειραιά, φάκ. 12^Α, «Πρακτικόν αρ. 59 του Συμβουλίου του Ειδικού Δικαστηρίου Πειραιώς», 7 Φεβρουαρίου 1946.

καμία κρίση. Το συμπέρασμα ήταν πως δεν προέκυπτε λόγος για δημόσια κατηγορία· δεν κρινόταν επιβεβλημένη «η ακροαματική βάσανος». Ενώ όμως ο πρώτος εισηγητής ουσιαστικά έκλεισε την υπόθεση προτείνοντας την αρχειοθέτηση του φακέλου με τη συνήθη σημείωση πως ο ανακριτής «αμφιβάλλει-απαλλάσσει-αίρει», ο αρμόδιος επίτροπος, με τη δική του τελική παρέμβαση, ανέτρεψε τα δεδομένα δίνοντας εντολή για παραπομπή του Βαρχανέκ ως καταδότη όλων, και του Α. Σταυριανού (που, σημειωτέον, σύμφωνα με το νέο θέσπισμα είχε εργαστεί «χάριν του Εθνικού και συμμαχικού Αγώνος») αποσπώντας πρώτες ύλες από τον εχθρό)⁵⁶ και των συλληφθέντων εργατών. Κανένα σκεπτικό δεν συνόδευε την απόφαση αυτή, τόσο διαφορετική από την αρχική εισήγηση.⁵⁷

Τα γεγονότα του εργοστασίου Σταυριανού αναμφίβολα φέρνουν στο προσκήνιο τη γενίκευση των αντιπαραθέσεων και τον πολλαπλασιασμό των μετώπων, εκείνο το «όλοι εναντίον όλων», που ο Χάγκεν Φλάισερ κατονόμασε ως «ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της Κατοχής».⁵⁸ Μετά την απελευθέρωση, με τη δημιουργία των ειδικών δικαστηρίων, άτομα ή ομάδες που έως τότε δρούσαν εκτός νόμου, απέκτησαν βήμα και άρθρωσαν τον δικό τους λόγο επικυρώνοντας με τη συμμετοχή τους μια διαδικασία που ουσιαστικά απέτυχε να εγγυηθεί την απονομή δικαιοσύνης. Αντ' αυτής, οι αιτούμενοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με την επίδειξη ισχύος ενός νέου, αγνά ακόμη διαφαινόμενου, νικητή.

56. Στο ίδιο, φάκ. 12^Α, «Κλητήριον Θέσπισμα του Ειδικού Επιτρόπου Πειραιώς» προς τον Στέφανο Βαρχανέκ, 12 Μαΐου 1946.

57. Σχετικά με τα Ειδικά Δικαστήρια Δωσιλόγων, βλ. Ν. Καρκάνης, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες παρωδία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981.

58. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήση, 1988, σ. 73.

RÉSUMÉ

Eugénia Kremmyda, *Tentative d'approche d'une rupture historique : Les constructeurs mécaniques du Pirée pendant la Seconde Guerre mondiale et l'Occupation*

Milieus clos, rassemblant *intra muros* une population par excellence masculine, les usines de constructions mécaniques de la ville-port du Pirée constituent autant de cas d'étude sur les bouleversements économiques et les conflits sociaux de la période de la Seconde Guerre mondiale. Porteuses d'un savoir-faire profitable par temps de paix mais surtout indispensable par temps de guerre, ces entreprises furent réquisitionnées à tour de rôle par les armées grecque, italienne, puis allemande visant à assurer les réparations des leurs marines de guerre.

L'article ici présent tente de reconstituer les grandes lignes de l'histoire de tout un secteur industriel attribué d'un nouveau rôle d'importance stratégique, d'un rôle de pointe. A l'appui de sources inédites, notre étude retrace les événements qui eurent lieu au sein de deux entreprises différentes, événements se succédant dans le temps et permettant la reconstitution d'un historique complet de la période de guerre. Ainsi, dans un premier lieu, l'étude du cas du constructeur mécanique *Couppas* permet d'appréhender les enjeux que représentait la nouvelle conjoncture militaire pour les entrepreneurs, esquissant un patronat partagé entre la volonté de poursuivre les affaires et le refus de collaborer avec les forces d'occupation. Très différente, l'histoire de la métallurgie *Stavrianos* met sur scène l'extrême difficulté des conditions de vie d'une population ouvrière partagée, elle, entre soumission et résistance. L'usine *Stavrianos* devenue l'un des foyers de l'organisation de résistants EAM, bon nombre de ses ouvriers furent arrêtés par les Nazis, dont quatre exécutés en août 1943.

A la fin de la guerre, des tribunaux dits « de dénonciateurs » furent mis en place dans le but de rendre justice aux victimes des Nazis et de leurs collaborateurs. Le dossier de l'affaire *Stavrianos*, évoquant la complexité d'un tour de force impliquant grand nombre d'acteurs aux rôles souvent sombres, témoigne avant tout de l'incapacité du nouveau pouvoir en place à régler des conflits sociaux qui étaient en outre, à l'aube de la guerre civile, toujours en vigueur.